

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 130 2009

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Anders Cullhed, Anders Olsson, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Otto Fischer (uppsatser) och Petra Söderlund (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Box 632, 751 26 Uppsala, samt även digitalt i ordbehandlingsprogrammet Word till Otto.Fischer@littvet.uu.se. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2010 och för recensioner 1 september 2010.

Uppsatsförfattarna erhåller digitalt underlag för särtryck, i form av en pdf-fil.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

Svenska Litteratursällskapet PG: 5367–8.

Svenska Litteratursällskapets hemsida kan nås via adressen www.littvet.uu.se.

ISBN 978-91-87666-27-8

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2010

(liksom klassicerande smakdomares klander från anno dazumal av såväl barocka som romantiska språkeexperiment) utan utgår från att samlingens dikter sviker författarens ambition ”att förmedla det sedda” (s. 110 f.). Det är också sant att skilda uttalanden av Martinson pekar åt den sortens föresatser. Men för det första: i *Natur* ville han kanske något annat? Och för det andra: man behöver inte alltid ta författarna på orden! Det är inte säkert att deras avsiktsdeklarationer gör full rättvisa åt deras texter. Schiöler är nog med att poängtera hur svårt eller omöjligt det är att läsa Björling och Jäderlund mimetiskt (som om de skulle sikta till att troget återge en yttre verklighet eller återkallad erfarenhet), men det är såvitt jag förstår lika vanskligt med poeter som Martinson eller Tranströmer. De inskränker sig näppeligen till att förmedla det sedda; deras ”epifanier” – en term som Schiöler får användning för av och till – torde precis lika gärna kunna springa fram ur själva skrivandet. Så har litteratur fungerat långt före modernismen.

Ibland saknar jag också de långa perspektiven i Schiölbers bok. De kan nämligen vara på sin plats, tror jag, också inom ramen för strängt fokuserade och begränsade studier i modern litteratur. När det exempelvis heter om Jäderlund att hon avhänder sig ”den definitiva och entydiga meningsutsagan för att föra fram ett ordens och frasernas växelspel”, att hon skryter ”definitiva fastsläenden” (s. 200 f.), fres-tas man att supplera honom med iakttagelsen att detta gäller en god del av vad vi ibland kallar konstlitteraturen sedan Pindaros dagar. Slutligen är det svårt att inte reagera mot Schiölbers ibland preciosa språk. Hans egna nykritiska förebilder tyckte ju om att varna för vad de brukade kalla parafrasens kätteri, men här och var gör sig nog Schiöler skyldig därtill, närmare bestämt i en egen uppsättning bilder som så att säga exponeras över dikternas egna metaforsviter. Det blir helt enkelt för mycket av det goda, och det kan också göra hans bok tungläst, bortsett från att tekniken kan leda analysen åt galet håll. Så slutar en dikt av Martinson med raden ”Långt in i den röda solens sista rökiga lyse råmar en ko.” Schiöler levererar en parafra som i sin tur mynnar i ”en röd och rökig sol i vilken kon råmar revelj”. Hans retoriska supplement, reveljen, är tyvärr alldeles missvisande. Dikten är betitlad ”Solnedgång”.

Flera andra exempel kunde anföras, men för vart och ett av dem skulle jag omvänt kunna anföra två eller tre prov på en oväntat fyndig och träffande formuleringskonst. Och när man slagit igen *Begräns-*

ningens möjligheter är det inte de överskrivade parafraserna som stannar i minnet utan uppslagsriki-domen, lyhördheten och den analytiska skärpan, sist men inte minst förmågan att göra rättvisa åt så olikartade författarskap som Verner von Heidenstams och Ann Jäderlunds inom ett och samma ramverk, mellan två pärmar.

Anders Cullhed

Kristin Järvstad, *Den kluvna kvinnligheten. ”Öfvergångskvinnan” som litterär gestalt i svenska samtidsromaner 1890–1920*. Symposium. Stockholm/Ste-hag 2008.

1918, i ruinerna efter det första världskriget, hävdade Hilda Sachs i broschyren *Män och barn* att män kan vara lika bra och ”moderliga” föräldrar som kvinnor, att omsorgen om barn nedvärderas i och med att den betraktas som en kvinnlig syssla och att män skulle vara mindre snara till krig om de också hade vårdat den unga generationen.

Hilda Sachs är en av flera intressanta – sorgligt bortglömda – i vimlet av kvinnliga författare som presenteras av Kristin Järvstad i hennes tematiska studie över perioden 1890–1920. Andra verk som det hänvisas till är skrivna av Strindbergs och Siri von Essens dotter Karin Smirnoff, Bangs mor Fanny Norrman, Maria Sandel, Ulla Bjarne, Anna Branting, Marika Stiernstedt, Lydia Wahlström och ytterligare trettiosju mer eller mindre okända författare. Det blir sammantaget närmare nittio romaner och novellsamlingar valda ur ett material bestående av samtliga prosaverk som publicerats av kvinnor under perioden. (Tyvärr finns inte hela denna ursprungliga lista med – vilken hade blivit ett mycket användbart material för ytterligare forskning.)

Urvalet utgörs av verk som kan betecknas som ”samtidsromaner” med en kvinnlig huvudperson, och den tidsmässiga avgränsningen motiveras av att perioden följer på 1880-talets väl belysta decennium, och närmast tar avstamp i de diskussioner och problemformuleringar som tematiserades och gestaltades av åttalisterna, och avslutas i och med införandet av kvinnlig rösträtt 1921.

Järvstad menar att kvinnorna befinner sig i en övergångsperiod, genom de fri- och rättigheter de långsamt erövrar ifråga om sexualitet, ekonomi, utbildning och utrymme i offentligheten. Den förändrade roll som oftast, också av samtiden, kallats ”den nya kvinnan”.

Efter det första kapitlets introduktion till studien, avhandlar det andra äktenskapet med kopp-ling till den samtida debatten. Inte helt överraskande framstår det i blekt ljus i romanerna. Konsekvent enligt tidens traditionella könsrollsfördelning som rådde under det borgerliga 1800-talet står mannen för sexuell lust, fysisk styrka och offentlig makt medan kvinnan representerar skör oskuld, känslomhet och andlighet – det vill säga de intar de patriarkala respektive moderliga rollerna. Mot männens juridiska, ekonomiska och sociala överhöghet har kvinnorna den romantiska kärleksideologin som känslans legitimitet och vapen. Men som bekant finns ett motsatsförhållande mellan den passionerade kärleken och det vardagliga, ordnade äktenskapet. När löften om evig trohet och lydnad väl avgetts falnar känslorna under vardagslunken. Mindre kloka val av make blir tydliga och beroendeförhållandena påtagliga. Allt sedan åttitalet hade också äktenskapet granskats med hårda, kritiska ögon av de mer radikala författarna. Något som går igen i de undersökta romanerna.

Samtidigt ekade Ellen Keys lära om kärleken som det enda etiskt legitimerande för ett förhållande genom samtiden. I det tredje kapitlet, "Kärlek och erotik I" avhandlas kvinnors kärlek och sexualitet i relation till heterosexuella förhållanden och äktenskap. Inte minst diskuteras kärleksidealerna och "sedlighetsfrågan" (vilket vid den här tiden innebar den sexuella etiken). Märkbart är att det nu förekommer fler skildringar av utomäktenskapliga förbindelser, inte bara gestaltade som passioner men också utan skuld eller moraliska fördömanden. Även om det fortfarande är den uppslukande romantiska kärleken som dominerar skildras kvinnor som känner och bejakar sin sexuella lust. Det växer ett ideal om jämlika förhållanden i litteraturen.

Fanny Norrmans beryktade *Brita från Österby* (1904) sticker ändå ut, inte bara genom att romanen idealiserade huvudpersonen bejakande av sinnliga utomäktenskapliga förhållanden, utan också – även om det var en förutsättning för det rousseauska skimret – för att den tilldrog sig utanför den borgerliga medelklassen.

I det fjärde kapitlet fokuseras moderskapet – den känslomässiga relation som skulle efterträda den passionerade kärleken hos en riktig kvinna. Moderskapet var kanske den viktigaste fasta punkten i det borgerliga samhällets regelbok, och helt enligt ordningen finns också under denna period flera exempel på hur kvinnor som är på väg att bryta sig

loss straffas med insjuknande barn. Men Järvstad konstaterar att det förekommer enstaka skildringar som problematiserar inte bara moderskapet utan själva moderligheten, till exempel i Marika Stiernstedts *Daniela Herz*.

Mindre kontroversiellt, mer i tiden, var att i skönlitterär form propagera för de utomäktenskapliga barnens rättigheter och mödraskapets legitimitet – komplext gestaltat av Karin Smirnoff i *Under ansvar*. En debatt som vävs in i tidens diskussion om förlösningsvård, föräldradedighet för nyblivna mödrar och juridisk rätt. Ändå är det få som är så öppna som Hilda Sachs i inledningscitatet när det gäller synen på föräldraskapet, utan det är mestadels det etablerade könsrollsmönstret som gäller, vilket gissningsvis bland annat berodde på att Ellen Keys lära samlade också många av de mer radikala skribenterna i den borgerliga kvinnofällan.

Det kan inte ha gjort det lättare att skildra homosexuella relationer, och Järvstad har i kapitel fem, "Kärlek och erotik II", mycket riktigt bara funnit två skönlitterära exempel på skildringar av kvinnlig homosexualitet. En av pseudonymen Elsa Gille 1917 och en av Lydia Wahlström 1920. Liksom en enda debattskrift av Anton Nyströms från 1919 som inte självklart patologiserar den homosexuella identiteten.

Det näst sista kapitlet, "Den problematiska offentligheten", avhandlar hur de allt fler yrkesarbetande kvinnorna skildras. Idag mest ihågkommet genom Elin Wagners *Pennskäftet*. Inte oväntat betraktas arbetet ofta som en parentes i väntan på "den rätte", liksom att skildringarna av kvinnornas utsatthet är talrika, tafsande chefer är legio – det är trots allt ännu nära till den äldre definitionen av en "offentlig kvinna". Vad som ändå siktar mot framtiden är diskussionen kring de låga lönerna och den faktiska försörjningsbörda som många ensamstående kvinnor hade, ofta med ansvar för andra familjemedlemmar.

Samtidigt illustrerar romanerna medelklassdominansen. Arbetarklassens kvinnor betraktade knappast inkomstfrågan som ett nytt problem. Ändå finns som vanligt bara något enstaka exempel på klassöverskridande berättelser; de lägre socialgruppernas problem hänvisas mestadels till debattskrifterna. Undantaget är framför allt Maria Sandels intressanta författarskap, liksom Klara Johansons välbekanta publicering (eller möjligen författande) av Anna Johannesdotters dagbok från livet som prostituerad. Att det också finns andra exempel på mer eller mindre inkännande beskriv-

ningar av just prostituerade i litteraturen illustrerar å andra sidan hur nära den undersökta litteraturen står den samtida debatten. Också i det här fallet är det en fråga som varit brännande under trettio, fyrtio år, och där skillnaden framför allt tycks vara graden av öppenhet med vilken man kunde sätta ord på problemet.

Kapitel sju avslutar undersökningen genom att fokusera på det fåtal litterära gestalter som bryter sig ut ur kvinnofällan, till exempel i Annie Quidings *En främmande man* och Ulla Bjernes *Mitt andra jag*. Här aktualiseras konflikten yrkesliv-kärlek. Märkbart är att samtliga exempel Järvstad anför gäller konstnärligt arbete. Som vanligt får artisterna representera en möjlig utväg ur de samhälleligt smidda stereotyperna. Inom konstens område fanns frihet och möjlighet eftersom det av tradition innebar ett slags utanförskap som med tiden blev allt mer påtagligt.

Här finns samtidigt det som jag menar är det största problemet med Järvstads genomgång – en brist på historisk kontext. Inte så att den helt saknas. Debatten om prostitutionen, äktenskapet och sexualiteten knyts, som framgått, till redogörelser för Ellen Keys idéer, liksom Hilda Sachs och Anton Nyströms debattinlägg. Men det sker sporadiskt – som lösligt skissade utgångspunkter till litteraturanalyserna, istället för att romanerna betraktas som repliker i en genreöverskridande dialog som tog form redan tio år före de analyserade verken.

Det som får studien att förlora fotfästet och bli svävande är bristen på referenser till artonhundraåttitalet. Järvstad påpekar visserligen redan inledningsvis att det är ett medvetet val från hennes sida, trots att projektet uttalat vill studera litteraturen i just dess efterföljd, eftersom åttitalet är så pass genomforskat. Men att helt rimligt avstå från att inkludera åttitalet borde inte tvinga henne att helt och hållet förtiga det. Ett decennium av debatt och inte minst kvinnliga författare drar som skuggor över var och varannan sida, och det är knappast rimligt att kräva av läsaren att på egen hand se och höra de otaliga referenserna som genomsyrar litteraturen och diskussionerna. Även om det är oavsiktligt blir Järvstads bok närmast en vapendragare till den marginalisering som drabbade de kvinnliga åttitalisterna – och kanske mer än någon annan Anne Charlotte Leffler. Att Järvstad har två kapitler ”Kärlek och erotik I” och ”Kärlek och erotik II” som förefaller som en rak hälsning till Lefflers noveller ”Kvinnlighet och erotik I” och ”Kvinnlighet och erotik II” känns desto märkligare.

De teman som Järvstad tar upp hade i stort sett samtliga behandlats tidigare, i flera fall med samma eller större radikalitet än de som behandlas här: Äktenskapsbrott i Amanda Kerfstedts ”Synd” (1881) den oerfarna kvinnan i Anne Charlotte Lefflers ”Barnet” (*Ur lifvet II*, 1883), uppbrott ur äktenskap i Alfhild Agrells drama *Räddad* (1882) och en mor som överger barn i Lefflers ”I krig med samhället” (*Ur lifvet II*, 1883) och Elin Améens ”Lilla aptekarfrun” (*Träldom*, 1885), sjuka barn som straff och korrigerande av ansvarslösa mödrar i Mathilda Roos *Höststormar* (1881) och Mathilda Naumanns (”Sorella”) ”Evas dotter” (*Nya blad ur grannskapets krönika*, 1881), med många, många fler exempel.

Det hade inte behövts någon utförlig redogörelse, bara omnämningen hade fördjupat perspektivet på den fortsatta utvecklingen. Det vill säga, hade visat hur författarna snarare utvecklar och fördjupar redan etablerade i många fall kontroversiella teman.

Ett av de få tillfällen Järvstad hänvisar till åttitalet, citerar hon Eva Heggestads klassiska avhandling *Fången och fri* (1991) att yrket i 1880-talslitteraturen fungerade som en ”parentes i kvinnornas liv” som avstamp och kontrast till arbetsskildringarna under de kommande decennierna. Men hon utesluter den inledande nyanseringen: ”Ofta framställs yrkesarbetet som en parentes i kvinnans [sic] liv.” Glidningen är missvisande och onödigt. För Järvstad visar på ett intressant sätt den betydelse arbetsplatsskildringarna nu får till skillnad från tidigare, men ger samtidigt det helt felaktiga intrycket att kvinnornas yrkesidentiteter inte skulle ha spelat någon roll för åttitalisterna. Något som sedan får konsekvenser i det avslutande kapitlet om gestaltningarna av alternativa livsval till de traditionella, som framstår som mer nydanande än vad de är. Här sörjer jag frånvaron av Anne Charlotte Lefflers *En sommarsaga* (*Ur lifvet IV*, 1886). Hon hade redan i dramat *Skådespelerskan* 1873 skildrat konflikten yrke-äktenskap till det senares nackdel. Mer än ett decennium senare skriver hon en av tidens mest intressanta romaner som gestaltar inte bara konflikten arbete-moderskap, utan dessutom kanske är den första skildringen av något som liknar en förlossningspsykos, av en mor som inte knyter an till sitt barn. Men framför allt slutar den med att huvudpersonen väljer bort sin familj för sin konstnärliga bana, som det enda riktiga valet.

Frågan om förhållandet till föregångarna hade varit mer uppenbart om de tematiska analyserna hade inlemmats i en kronologisk struktur. Nu fram-

står det istället som om det inte skedde någon utveckling under de trettio år som avhandlas. Ändå visar sig ett enkelt och inte alls ointressant mönster om Järvstads primära källor ordnas efter tiden. Av de åttioåtta uppräknade verken så kommer bara 9 under 1890-talet, 29 under 00-talet och 43 under 10-talet (förutom 5 från år 1920 och 2 från 1880-talet). Det vill säga att när åttitalets kvinnor systematiskt hade sparkats ut från parnassen kom en backlash för den (borgerliga) socialt problemorienterade litteraturen som varade under det nästföljande decenniet innan utvecklingen åter tog fart. (Även om det är orättvist att begära det, hade det också varit mycket intressant att se en fördjupad analys av receptionen, eftersom det går att misstänka att denna litteratur – när den åter började produceras – inte längre hade sin tidigare status. Att ett mer mansdominerad skrivande – enligt den modell som Gaye Tuchman beskrivit i *Edging Women Out* (1989) – hade exproprierat positionen som ”betydelsefull” i det allt mer utvecklade stipendiesystemet och inom den allt mer inflytelserika tidningskritiken.)

För visst sker en utveckling. Förutom hur arbetsplatserna fått en allt mer framträdande roll under perioden, beskriver Järvstad hur de prostituerade kring sekelskiftet och framåt gestaltas som subjekt med ett större intresse och öppenhet än tidigare. Likaså att de första homosexuella kvinnorna kommer i krigets slutskede eller efter dess slut, pseudonymen Elsa Gilles *Vi stackars kvinnor...* (1917) och Lydia Wahlströms *Sin fars dotter* (1920).

Dateringen av dessa verk väcker ytterligare en fråga när det gäller kronologin – den bortre gränsen. Naturligtvis var den kvinnliga rösträtten 1921 en viktig händelse, men samtidigt undrar jag om inte det första världskriget hade ett ännu större inflytande på författarna? Det är ändå den katastrof som man av tradition brukar betrakta som slutet på borgerlighetens glansperiod. (Det är ingen orimlig hypotes att rösträttsreformen var ett resultat av kriget – ovanpå det mångåriga arbetet för dess införande. Sofi Qvarnström beskriver i sin avhandling *Motståndets berättelser* (2009) till exempel hur Elin Wägner förde fram argumenten att världskriget hade kunnat undvikas med större kvinnligt politiskt inflytande och det orättvisa i att kvinnorna tvingades ta konsekvenserna av beslut de varit utslutna från.)

Det är ett stort och mycket intressant material som Kristin Järvstad har gått igenom, och invändningarna ska inte skymma hennes insats att lyfta

fram en litteratur som till stora delar negligerats av forskningen. Inte heller hennes noggranna, fokuserade läsning av texternas mer eller mindre dolda världsbild och budskap. För oavsett hur romanerna har värderats är det tydligt hur de – ofta skarpt – ingår i samhällsdebatten och banar väg för kritik och reformer av den traditionella självbild som framför allt präglade den borgerliga klassen.

David Gedin

Claes Ahlund, *Diktare i krig. K.G. Ossiannilsson, Bertil Malmberg och Ture Nerman från debuten till 1920*. Gidlunds förlag. Hedemora 2007.

Första världskriget har fått en förnyad aktualitet. De som själva upplevde det menade att den katastrof som bröt ut i augusti 1914 var värre än den som drabbade världen ett kvartssekel senare – i sista hand argumenterade de för att det andra världskriget var en fortsättning av det första. Men även för den eftervärld som läser sig in i det som skedde, måste till slut medge att brottet på en lycklig utveckling var kännbarare på 1910-talet än på 1940-talet trots att offren i det senare skedet var flera och grymheterna mer utstuderade. Den förnyade aktualiteten för första världskriget är måhända ingen tillfällighet och tar sig också litterära uttryck. Senaste boksåsong illustrerades det av Peter Englund och Lotta Lotass.

I de stora kulturnationer som med åsidosättande av all kultur förde detta krig har man genom forskning försökt förklara hur det oförklarliga kunde ske. I Sverige som lyckades hålla sig utanför har den lockelsen inte varit lika stor. Men en ändring är kanske på väg. Bland litteraturforskarna hör Claes Ahlund till dem som gripit sig verket an. När man som anmälare kommer till tals lite för sent, skyndar man sig att konstatera att han var tidigt ute. Hans första studier i ämnet publicerades redan 2001. Med *Diktare i krig*, en volym på drygt ett halvt tusental sidor, för han sina studier till en slutpunkt. Efter det har han bland annat också hunnit handleda Sofi Qvarnström som under våren 2009 lade fram sin avhandling om *Motståndets berättelser*, där tre kvinnliga diktare, Elin Wägner, Anna Lenah Elgström och Marika Stiernstedt, och deras insatser under första världskriget står i centrum för intresset.

Och på den här fronten finns mycket nytt att uppräcka. Både slagfält och idévärld har behov